

“Тільки культура відродить націю”, – під таким ідейним гаслом “згуртував” Іван Дзюба у книзі “Україна у пошуках нової ідентичності” (2006) серію статей, присвячених образу української культури, історії її драматичного розвитку у ХХ ст. та в незалежній Україні, проблемі глобалізації й майбутнього культури.

Уважав, був переконаний, що його громадянський обов’язок покликання вченого й літератора полягає в тому, щоби сформувати історичну й культурну ідентичність українського народу й у такий спосіб сприяти процесу консолідації суспільства та утвердженню національної державності, будівництву української “нації-держави” (Гегель).

Про такі високі ідейно-світоглядні зобов’язання скромний Іван Михайлович ніде не заявляв, але коли поглянути на огром його напрацювань, хоча б на тему національного й культурного самоозначення України, то домінантною проблемою студій вченого закономірно визначається проблема історичного минулого, сучасного й майбутнього української національної культури, сутності й механізму взаємодії культур у сучасному світі, творення нової культурної свідомості, зорієнтованої як на власні національні цінності, так і на світовий культурний досвід.

Учений прагнув відкрити й величезні резерви національних культурних традицій, і можливості національної духовності й ментальності, які були б використані в незалежній Україні для згуртування української нації, для національно-політичної консолідації. Без поглиблення історично-культурного самопізнання майбутній розвиток української національної культури неможливий, як і неможливе національне культурне майбуття України без сприйняття духовних імпульсів світової культури, без усвідомлення й використання культурного досвіду інших народів.

Бо націю, державу Дзюба мислить як культурну систему, як “культурний організм” (Іван Франко). Мимоволі згадується “одвертий лист до галицької української молодіжі” 1905 р., у якому “письменник-робітник” Франко, котрий себе називав “пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку”, закликав молодь змагатися за піднесення національної свідомості рідного народу. Він переконував галицьку молодь розпочинати “велику працю” – “здвигнення нашої національної будови в усій її цілості”. Будівництво незалежної держави Франко пропонував здійснювати передусім шляхом формування єдиної, нероздільної національної спільноти – української нації як суцільного культурного організму.

Таке завдання виконував уже у столітті ХХ й виконує у ХХІ академік НАН України Іван Дзюба. До цієї праці на рідному ґрунті він закликав національно свідому частину української інтелігенції, уважаючи слідом за Іваном Франком, що тільки та нація, котра сформується як суцільний культурний організм, і здібна до “самостійного й культурного життя” (Іван Франко).

Чи не найгострішу реакцію Дзюби-дослідника викликала глибинна зрусифікованість українського суспільства, витіснення української мови та культури з більшості важливих сфер життя, домінантна присутність російської мови й російських культурних і маскультівських явищ. Саме тому не згасає й до сьогодні інтерес до його книги “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, яка пішла у світ “самвидавним” шляхом 1965 року. Жива й нині, пульсуючи проблемно в проекції її на сучасній тривоги мовно-культурного буття українського народу, книжка Івана Дзюби “Бо то не просто мова, звуки...” (2012), у якій зібрані його статті на захист української мови, друковані 1988 р. в газеті “Вечірній Київ”.

Ці та інші його книжки, статті, памфлети, виступи, інтерв'ю тому не втрачають своєї актуальності, що, переконаний учений, “в своєму національному самоозначенні й самоствердженні ми відкотилися назад” після першого національного піднесення кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Причина такого відступу, такого приглушення національного пориву до повноцінної державної самореалізації полягала в тому, що владу в незалежній Україні перехопили у свої руки “політичні молороси зі старої компартійної номенклатури”, і “державницька місія виявилася їм непосильною”. До того ж їхню свідомість заповонила жадоба наживи, непомірного збагачення, більшість із них були перейняті корупційним інстинктом.

Іван Дзюба замислюється над тим, що може дати новий потужний імпульс історичному й мовно-культурному самоствердженню України. Учений вірить, сподівається, що тільки тоді, коли буде “усвідомлена консолідуюча і невичерпно-творча роль національної культури”, яка згармонізує навколо себе “потенціали всіх етнічних і мовно-культурних груп українського народу”, стане “осереддям цієї доцентрової, а не відцентрової полікультурності”, тільки тоді й з'явиться такий необхідний динамічний імпульс історичному й культурному самоствердженню України. Тільки тоді Україна, українське суспільство, українська нація стане, за Іваном Франком, “культурним організмом”, справді здатним до самостійного культурного й політичного життя.

Безперечно, проблема формування української нації як суверенного культурного організму визначальна в науковій, літературно-критичній і публіцистичній діяльності Івана Дзюби, хоча проблемних тривог і вболівань, якими перейнятий невтомний учений, не перерахувати. То ж не дивно, що у 80-літнього гуманітарія накопичилось так багато різного роду наукових і літературних боргів. Вражає те, що він їх продовжує вчасно і щедро віддавати. “Ні, не вчасно”, – скаже Іван Михайлович, бо ці борги у формі ген коли взятих на себе зобов'язань, найчастіше – самозобов'язань, наростають, а в нього натура така, що не може відмовити. Ну ніяк не виходить реалізувати, здавалося, найбажаніше зобов'язання: “Я зав'язав. Оголошую дефолт”. Утішає себе таким жартом, за яким, щоправда, криється серйозний намір вивільнитися від цієї вже навіть фізично непосильної навали різного роду “кредиторів” – газет, журналів, письменників, які вимагають повернення боргів і не хочуть чути про оголошений ним літературознавчий дефолт.

Про цю тяжку свою як літературного критика, історика літератури долю зі смиренністю монаха, що согрівив і ніяк не може відмолити свої гріхи, Іван Дзюба бідкається у вступному слові до книжки “У літературі й навколо”, яка має промовистий підзаголовок: “З боргів давніх і новонабутих” [4].

Переважає більшість цих боргів не лише перед літературою, а перед Україною, перед нашими національними бідами і проблемами як культурно-інформаційного, мовно-комунікативного, так і суспільно-політичного змісту. Повертати їх важко зрозуміло чому. Бо проблеми національної ваги й напруги накочуються без упину, і кожна проблемна хвиля – новий “дев'ятий вал” болю і тривоги. Куди від цього дітися людині, котра так глибоко запустила критичні кігті в це пекельне місиво політичного фарисейства, соціального лицемірства, безмежної корупції, різноманітних суспільних вад і виразок...

Іван Дзюба болісно і тривожно реагує на все, що морально й духовно деформує українське суспільство, дезорієнтує громадян і, більше того, формує підґрунтя для повзучої “контрреволюції” або силової, як у випадку зі сепаратистсько-терористичною провокацією Росії в Криму й на Сході України, реставрації радянського способу життя. Ген коли, ще 2004 року він видрукує цикл статей про Салтиков-Шчедріна, прояснить для сучасників те, що писав

цей “напівзабутий російський геній” (таку назву має ця розвідка, див.: [3]) “про нас із вами і про сучасний світ узагалі”.

Мало хто й у самій Росії, не кажучи вже про Україну, перечитує “Историю одного города”, “Губернские очерки”, “Пошехонскую старину”, “Пестрые письма”, а от Іван Михайлович перечитав цього “найтверезішого з великих російських розумів” і переконався, що саме Салтиков-Щедрін “просто-таки зі зловредною дотошністю передбачив методи і Гітлера, і Сталіна”. І, додамо від себе, Путіна. Так, саме Путіна.

Читаємо в Салтикова-Щедріна про грандіозні плани “мандрівного полководця” Редеді, завойовницькі апетити якого простягалися далі за Візантію, хоча в Глупові прихильники насильно-добровільного скупчення слов’янських народів “под сенью Белого Орла” ще не розв’язали головного завдання: “Візантію ще не підкорено”. Проте той самий “мандрівний полководець” Редедя задивляється й на Африку, і на Індію, заміряється, як і нинішній російський “син юриста”, обмити свої натруджені у військових походах ноги у водах Перської затоки...

А воляння персонажів Салтикова-Щедріна після селянської реформи 1861 року і нинішніх “кращих людей Росії” – плакальників за відродженим імперським монстром із аббревіатурою СРСР: “Таку страну развалили!”.

Та нині, пише Іван Дзюба, новітні імперські реставратори в особі російських новоінтелектуалів-патріотів витворюють нові глобальні суперутворення на зразок “Единого Русскомирского Пространства”. Святоімперський чад задурманює голови “сучасних реформаторів, стабілізаторів, централізаторів, регіоналізаторів, мочителів, сушителів, єдиноросів, багаторосів і слов’яноросів, трудовиків і грошовиків, простих лібералів і лібералів демократичних, простих демократів і демократів демократичних, простих прогресистів і прогресивних соціалістів”...

Хочете дізнатися, звідки в цих новочасних “градо- й державотворців” імперські ноги ростуть, читайте, запрошує Іван Дзюба, Салтикова-Щедріна.

Критик аналітично проектує на сучасну російську і українську дійсність контрапунктні слова-символи, слова-коди, якими оперують персонажі Салтикова-Щедріна. Це – “катастрофа”, “кризи”, “реформи”, “децентралізація”, “помпадури”, “слов’янофілі”, “ташкентці” й “ташкенство”, “хижацтво”, “обрусителі”, “сепаратисти”, “переформування”... О, до речі, щодо постанови “О переформировании де-сиянс академии”, проект якої підготував відставний полковник Дементій Сдаточний. Цей реформатор Академії наук уважав, що найкраще обходитися без наук узагалі, але оскільки переважає думка, що “без наук прожити неможливо”, то слід постановити, що “лише ті науки розповсюджують світло, котрі сприяють виконанню начальницьких приписів”. Як це актуально звучить!

А інший “реформатор” часів Салтикова-Щедріна Федот Архімедов пропонує розібратися “з цією паскудною літературою” та з пресою. Його проект “Об уничтожении разгнузданности” передбачає обмеження кількості письменників числом 101. Цю сотню він радить розділити на десять загонів по десятеро письменників у кожному, і хай ці загони під керівництвом патріархів полемізують між собою. Полеміка має завершитися злиттям усіх майстрів слова “в одному спільному почутті вдячності”. Так і сталося, як гадалося персонажеві Салтикова-Щедріна. Чи не за рецептом Федота Архімедова діяв “буревісник революції” Максим Горький, запроваджуючи ідеї “вождя народів”, щодо “обустройства” літератури та мистецтва?!

Не загубилася в часі раніше, років шість тому написана розвідка “До романтики революційного тероризму в російській та українській літературах”.

Тепер особливо зрозуміло, чому Іван Дзюба вирішив дослідити генезу зародження революційного тероризму в Росії, його ідеологію, засоби і прийоми романтизації, причини переродження в терор державний, який більшовики не лише запровадили, а й витворили “унікальне соціопсихологічне й естетичне <...> явище – романтику чекізму”. І не лише тому, що цивілізація зіткнулася нині з глобальним тероризмом, а передусім через те, що фінал романтики революційного терору зазвучав нині закликком “мочить в сортирах”. Що ж, державний терор романтизується в Росії гібридно, сучасна російська література, кінематограф, публіцистика й журналістика щедро постачають матеріал для аргументованого обґрунтування невтішних висновків про виведення боротьби зі “внутрішнім ворогом” у ранг боротьби з глобальним тероризмом, про культивування “романтики” державного терору в річищі афганських репортажів О. Проханова й переможних реляцій із Чечні.

Мимоволі згадується написана критиком двадцять років тому з нагоди 150-річчя появи поеми Тараса Шевченка “Кавказ” праця “Застукали сердешну волю...” (див.: [1]).

Справді, як до болю актуально зазвучали в порівняльній інтерпретації Івана Дзюби гнівні інвективи Шевченка на адресу “визвольної місії” Російської імперії задля “установлення русского владычества на Кавказе” у столітті XIX – XX і XXI, а нині – у Криму, на Сході України. Методи, прийоми, моделі цього імперського “визвольного таїнства” суттєво не змінювалися, лише вдосконалювалися, модернізувалися. Автор наводить багато свідчень “героїв”, учасників каральних експедицій, реляцій командирів полків про здійснені подвиги та “героїчні” вчинки періоду кавказьких воєн самодержавної Росії в ім’я долучення мечем і хрестом до високої цивілізації темних, непросвіщених гірських народів, різного роду тубільців, іногородців із глибин Сибіру, Середньої Азії... Нині ці експансіоністські акції пропагандивно декорують словесною облудою на зразок боротьби з бандформуваннями, з тероризмом, захистом російськомовного населення і, знову ж таки – задля встановлення християнського миру та забезпечення цивілізаційного розвитку “исконно русских” територій.

І як тут не згадати історико-культурні есеї Івана Дзюби різних років, присвячені Донеччині. Згруповані в спеціальне дослідження під назвою “Донецька рана України”, ці тексти засвідчують: Донбас – це особиста глибока душевна рана вихідця з робітничого селища Оленівські Кар’єри (нині місто Докучаєвськ Донецької області), випускника Донецького педагогічного інституту. Тепер у цьому Докучаєвську загіздилися сепаратисти-терористи, точніше, бандити, які знищили під Волновахою маршрутний автобус із мирними жителями. Іван Дзюба докладно прояснює драматичну історію цього краю від перших десятиліть XX століття до днів сьогоденних, коли відбувається цілковита руйнація життєсфери Донбасу, коли бойовики-терористи так званих народних республік за хижими планами кремлівських стратегів та за участю зомбованої російської воячини “зачищають” від усього українського окуповані ними території. І роблять це неприховано, знавісніло, цей етноцид і лінгвоцид особливо й не намагаються ідеологічно маскувати, як робила те комуністична влада, бо чинять ці злодіяння “антифашисти”-українофоби. Виросли вони, справедливо узагальнює Іван Дзюба, “завдяки системній роботі місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично “Русский мир”, обходячись без цього самоозначення і не цураючись тризуба й жовто-блакитного прапора на фронтонах своїх установ”.

Системно й послідовно готувалася ця кривава й жорстока провокація, яка принесла й на Донецьку землю, і в Україну тисячі й тисячі смертей, каліцтв,

важких моральних травм. І хоч би якою стала Донеччина в наступні роки, “миру і спокою, – вважає Іван Дзюба, – не буде ні в Україні, ні на Донеччині”. Але у відданому на відкуп криміналітету й олігархам величезному регіоні України “за будь-яких обставин житимуть не самі лише ідейні ліліпутінці й безідейні шалапутінці, а й люди, які відчуватимуть, що їх вплутали в чужу жорстоку гру”.

Іван Дзюба на основі переконливих фактів та виразного “перечитування” трагічних сторінок історії Донецького краю доводить: Донеччина – “український край, населений переважно українською людністю”. Він закликає пізнавати цей край під кутом зору важливого регіонального джерела наповнення національної культури, нарешті визначити донецький складник української культури та усвідомити, “що Донеччина – органічна частина України, що вона робить величезний внесок не лише у створення економічної потуги України, але й в її духовність”.

Як бачимо, парадокси нашого державотворення та гібридна війна путінської Росії “змушують”-спонукають невтомного літературознавця “відключатися” від письменства і “впрягтися” у воза під назвою “Український політиком”. І хоча Іван Михайлович бідкається в передньому слові до книжки “Порнократія на марші” (2007), що йому ніяк не вдається “відключитися” від політичної суєти, проте не сумніваюсь: він із особливим натхненням і естетичною насолодою спрямовує сатирично-іронічні стріли в бік сучасних “градо- і державотворців”, політичних партій, різного роду суспільних явищ і процесів...

О, не випадково Іван Михайлович так любить перечитувати Михайла Євграфовича. Надихає його творець невмирущого міста Глупова і всіляких Дерунових, Разуваєвих і Колупаєвих, котрі відродилися в образах респектабельних двійників, на гнівне, сатиричне “вибухання” памфлетами й фейлетонами зі “зловредною дотошністю” (Дзюба) на мерзоти української дійсності.

Цей принципово новий вид інтелектуальної сатири, яку створив Салтиков-Щедрін, Іван Дзюба розвинув у стилі аналітико-викривального жанру Брехта й надав їй особливої суспільно-політичної цілеспрямованості та ідейно-естетичної значущості.

На жаль, нинішні політичні пристосуванці, різного роду “хамелеони” від влади, фарисеї, циніки, агресивні правдолюбці і спекулятивні виразники народних сподівань не читають Салтикова-Щедріна. Як не читають і його українського шанувальника. Бо ж чекають на своїх читачів і Салтиков-Щедрін – цей “неперевершений майстер езопівської мови” (Іван Дзюба), який свого часу волав: “Де ти, російський читачу, відгукнись!”, і сам Іван Дзюба, котрий так уважно вслухається в шумовиння нашого суспільно-політичного життя і життя літературно-культурного, тому в передньому слові “Від автора” до книги “Літературні портрети” [2] вигукне: “В літературному житті стільки нового й цікавого! Були б читачі!”

Боюсь, чекають безнадійно. А може, я помиляюся? Ні, таки читають Івана Дзюбу. Знаю багатьох-багатьох, які не оминають жодної публікації цього талановитого публіциста, літературного критика, літературознавця і, пам’ятаю, з особливим зацікавленням учитувалися в його полеміку з одіозним Д. Табачником під назвою “Казуїстика як державна політика”, особливо у спеціальний цикл статей “Прокислі “ці” від Табачника” (цього політичного пристосуванця та ідеологічного спекулянта Революція гідності “видула” з України, а інтелектуально вагомими полемічними пасажами Дзюби й сьогодні актуальні).

Знаю, як гостропроблемно, тривожно й застережливо зазвучала збірка статей, фейлетонів та памфлетів “Порнократія на марші” (2007), згодом книга “Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ” (2011), у яких із волі дотепного вигадника Дзюби було

озвучено голоси новочасних політичних брехунів і “хижаків”: “Я, Брехуненко-Врунов, голова Партії Чесно Награбованого Майна...”, “Я, Врунов-Брехуненко, голова Партії “Було Ваше, Стало Наше...”, “Я, Смард-Осатанєлов, голова Партії Крутого Братерства”... І зразу ж згадуються “дзюбізми” Івана Михайловича із книги “Спогади і роздуми на фінішній прямій” (2008): “Лектори Триндюк, Богомерзький, Звіроящір... Поет Многощирий... Критик Прокрустов... Композитор Децибелло”... І ще кілька “дзюбізмів”: “За трибуною вгніздилася чиясь матеріально забезпечена фізіономія”, “Братовбивчий вираз обличчя”, “Полум’яний балбес”, “Ентузіаст нудьги”...

Особливо дратує Івана Дзюбу наша “рідна” політпорнуха, наша “порнократія”, яка стимулює його водночас виражати у гротескних формах, сягаючи художніх висот фантазмагоричності та езопівського смислонаповнення, із саркастично-пародійним блиском свої їдкі присуди, дотепні осміювання, свої болісні переживання наших морально-політичних хвороб. Теми та образи для “дзюбізмів”, для фейлетонів, памфлетів та інших різножанрових публіцистичних реагувань щедро постачає для Дзюби-сатирика передусім наша політична дійсність, складні процеси націєтворення й державного будівництва.

І все ж таки публіцистика – не визначальна сфера діяльності Івана Дзюби. Так, суспільствознавчі, державницько-політичні проблеми не залишаються нині поза його аналітично-критичною увагою, проте література, мистецтво, культура, становище мови в Україні, духовно-етична сфера загалом – головний об’єкт його творчого занепокоєння, роздумів і вболівань. А улюблений жанр цього дослідника, “що дає насолоду занурюватися у світ неординарних творчих особистостей”, – літературні портрети.

Думаю, Іван Дзюба не оминув жодного українського талановитого, обдарованого письменника, не обійшов своєю критичною, зазвичай, прихильною, увагою, присвятивши їхній творчості есеї чи розвідки. Згадаю лише останні за часом написання ґрунтовні його студії творчих доробків Ліни Костенко, Олега Лишеги, Богдана Рубчака, Аніфатія Свиридюка, Володимира Затуливітра, Павла Вольвача...

Як бачимо, невтомний, до біса творчо плодovitий “марафонець” на довгій, дасть Бог, фінішній прямій не “зав’язав” із творчістю, хоча й оголосив “літературний дефолт”. Не може Іван Дзюба “зав’язати”! Бо інакше й не мислить свого життя. Тому й нарощує борги, і намагається їх віддавати. Адже порядні люди борги віддають. Зазвичай вчасно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І. “Застукали сердешну волю...” Шевченків “Кавказ” на тлі непроминального минулого. – К.: Дніпро, 1995
2. Дзюба І. Літературні портрети. Продовження. Есеїстичні розвідки. – К.: Український письменник, 2016.
3. Дзюба І. Полузабытый русский гений. Салтыков-Щедрин: о нас с вами, о наших честных выборах и о современном мире вообще // Дзюба И. Сквозь завихрения времени: В 3-х т. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2007. – Т. 3.
4. Дзюба І. У літературі й навколо. – К.: Либідь, 2016.

Отримано 3 жовтня 2016 р.

м. Київ

